

SZABATOSSÁG AZ IGEIDŐKBEN.

OLVASTATÉK A NYELV- ÉS SZÉPTUD. OSZTÁLY ÜLÉSÉBEN FEBR. 10-KÉN.

BEVEZETÉS.

Egykori halhatatlan tanítóim egyikének Kövy Sándornak, ki, mint tudják tanítványa, a magyar magánjogot hat, legfőlebb nyolcz hét alatt bevégezte, tehát egész éven át négyszer, ötször ismételte, előadása közben azon szokása vala, hogy talán figyelemgerjesztésül is egyik vagy másik hallgatóját nevénel fogva véletlenül ezen szavakkal szólítá meg: *Quid dixi?*

Sha a megszólított csak kevéssé is tüntette ki, hogy felfogá az előadattokat, azon a nevezett tanító nem mulasztá vala el megelégedését nyilvánítani. Ellenben, ha látta, hogy a kérdett nem találá el vagy nem fogá fel az előadás lényegét, méltóztatnak gondolni? hogy talán megfeddette a megszólítottat? — Épen nem. — Sőt inkább önmagában látszott keresni a hibát, s néha rögtön tettel kimutatta, néha pedig szóval is kijelentette, hogy más oldalról kívánja a fölvetett tárgyat előadni s felvilágosítani.

Ha szabad ily előzményre hivatkoznom, én is néhány évvel ezelőtt nem ugyan Kövy élénkségével, hanem a magam módja szerint elég hosszadalmasan vitattam e helyen egy tárgyat: *a magyar igeidőket*, és a mint világosan ki is fejeztem, azt hívé, hogy már most tökéletesen meggyőzőék vala mindenkit nézeteim helyessége és alaposságáról.

Azonban a dolog nem egészen reménységem szerint ütött ki.

Azon három társunk egyike ugyan, kik ellen vala különösbben irányozva a mondott értekezés, egy közelebb kiadott nyelvtani munkájában egészen véleményemre hajlott, de ketteje megmaradt előbbi nézetében, sőt egyike ellenem hatalmas czáfolatot bocsátott közre.

Úgy reményelem, tisztelt Társak! hogy föl fogok e helyen s e alkalommal mentetni azon czáfolat taglalásától, s ezen reménybe majdan annak idején és helyén csak a lényegre szorítkozva, méltó: tassanak ez alkalommal megengedni, hogy én is egészen más olda ról fejtegessem a tárgyat.

Múltkori előadásom*) lényege abban központosult, hogy a mel nyelvvel azon szerencsés helyzetben vannak, miszerint két egyszer múlt alakkal rendelkezhetnek kebelökben, mint a latin, franczia olasz, perzsa, görög (sőt ez utolsó némileg három egyszerű múlttal bíró), fősúlyt arra fektetnek, hogy egyik alak általános, a másik v szonyos, és a mi ehez igen rokon, tartós múltat fejezzen ki. Ne egészen képesek ezen finom árnyéklát kifejezésére azon nyelvvel melyeknek csak egyetlen egyszerű múlt alakjuk van, milyen a nemet, finn, sőt török is, melynek például *szeveridim* alakja má összetett.

Jelenleg arra óhajtanám a tisztelt Osztály és olvasók figyelmét fordítani: különösen micsoda titkos jellem rejlik a magyar egyszerű múltakban — mert leginkább ezek a vita tárgyai — mind régiebb, mind ha netalán különböző volna az újabb nyelv szokás és ha lehető, nem csak az írói osztályba tartozó, hanem más, teljese magyarajkú honpolgárok nyelv szokása alapján is.

Az értekezés, mint a mondottakból gyanítható, igen terjedelmessé válhatik, de kénytelenek vagyunk vele, mert a legnevezetesebb, legfontosabb és alapjában megingatott magyar irány helyreállítása- vagy megigazításáról van szó.

Régibb nyelv emlékeink megbecsülhetetlen kincseket tartalmaznak az egyes szók származtatása, eredeti értelmük kikutatása, s ő alakjuk meghatározása tárgyában. De hogy vajjon már kifejtett s még kifejtendő irányunkban általán szólva előképül szolgálhatnak-e? igen nagy kérdés.

Méltóztassanak megengedni, hogy egy-két példát hozhassak elő, mely általános szabályul látszott szolgálni a régiségben, de jelenleg talán senki sem követi.

Egyik a latin nyelv példájára az óhajtó és kapcsoló mód használata.

*) Lásd az 1858-ki akad. Értesítőt.

A Margit-legendából).*

Mikoron mind ezek *mielkedtetnének*. — Mikoron Béla király és ő fia István király *megbékéltenek volna*. — Mikoron az cseh király *látta volna* szent Margit asszonyt. — Mikoron Béla király szent Margit asszonyt ez menyeközöért igen gyakorta *látogatnája* és sok beszédeket *tött volna*. — És sokakban meghallgattatik vala szent Margit asszony az ő atyjától Béla királytól és atyjafaitól; mert az ő életinek nyilvánvaló szentségéért alég hogy valaki az ő atyjafiai kezöl soha az ő akaratja ellen *tött volna* az időben. — Mikoron az ő nagy keserőségét *látnáják*.

A Révay-codexből.

Azért Noemi látván, hogy Ruth állhatatos elmével *szerzette volna* ő vele mentét. — És megjelenté neki kinél *mitvelt volna*, és a férfiúnak nevét megmondá, hogy Booznak *hivattatnék*. — És mend addiglan ő velek arata, míglen az árpa és a buza a csürökbe *vettetnének*. — Miután kedeg *megfordolt volna* ő napához. — És mikor Booz *ött volna* és *iutt volna*, és vígab *lött volna* és elalonn *ment volna*. — Várjad leányom, míglen *meglássuk* minemő kimenetet e dolog *valjon*. — És mikor *látta volna* ő rokonát.

A Jászay-codexből.

És mikor *leült volna*. — Ne akarjátok alajtanotok, hogy *jötem legyek* törvényt fejtenem.

A Döbrentei-codexből.

Nemde gondoltad-e én szolgálmat Jóbot, hogy ne *legyen* földön ühozjá hasonlő. — Holott még az *szólna*. — Lön kedeg, mikoron némely napon *jöttek volna* istennek fiai, és *állanának* úrnak előtte, és jött vala sátán es üközöttök, és *állana* úrnak előtte, hogy *mondana* úr sátánnak. — Hallván azért Jóbnak három barátja minden gonoszt mi *történt volna* ü neki. — Holott

*) Ezen előleges példákat Toldy Ferencz társunk Példatárából idézem.

távol *felemelték volna* ü szemeket, nem esmerék meg ütet. — És mikoron *nyomorganának*, urra kiáltának.

A Nádor-codexből.

Látván kedeg a keserves szíz anya Mária, hogy az ő szent fia immár mindenöstől-fogva *elfogyatkozott volna*. — És látván hogy meg nem *hallgattatnék*. — És látván hogy a haláltól meg nem *vigasztaltatnék*. — Mikoron kedeg e kegyös Krisztus *halotta volna* ő anyját sírván.

Bátori László bibliájából.

És mikoron *követnék* az egiptombeliek Izrael fainak nyomdokit. — Miért akartad ezt tenni hogy *kihoznál* minket Egiptomból? — És mikoron *felemelte volna* Mojszes hü (ö) kezét az tengerre. — És mikoron az egiptombeliek *futnának*. — Miglen *általmenjen* az te néped. — Hogy ezt *látta volna* Jézus ott fe-künni és *megismerte volna*, mert innáron sok idei *vóna*. — És megmondá az zsidóknak, hogy Jézus *vóna*, ki *megvigasztotta volna* (qui fecit eum sanum).

A Debreczeni Legendáskönyvből.

S mikoron *kihozatta volna* másnap a Fabricius, és *látta volna* hogy semmi nyavalyája nem volna, igen csudálkozik vala rajta. — Mikoron egyszer szent Damankos atyánk *jött volna* Bono-niában, és *le'te volna* az fratereknek cellajokat.

Az Érdy-codexből.

Mikoron tebb országok között az szittyai magyarok Konstan-tinápolt és egész Görögországot *feldúlták volna*. — Mikoron azért bódogságus szent István király ferserdült ember korában *jutott volna*. — Mikoron azért uristen az királyságban *mege-rősítette volna*, ottan pokolbeli sátán utánna erede, hogy elej-tené, mert nehezzé tartja vala, hogy az ő szent érdemének mi-atta az országot kezéből *kiszalasztotta volna*. — Hogy az szegé-nyek azt *látták volna*, reá rohanának. — Hogy ezenképpen imád-ságát *elvégezte volna* az szent király. — Az időben mikoro Gejsza

megholt volna. — Hogy a minemű szentegyházakat *rakattatott volna.* — Minemű szent életben *élt légyen* kedég dicsőséges sz. István király mind holtig. — Annakokáért látván az szent király, hogy reménységtől *megfosztatott volna.* — És lén nagy ermek (örömek) rajta az mennyei szentöknek, szent angyaloknak, hogy olyan nemes érdemes confessor *ment volna* az ő társaságokban mind ő szent fiával; de viszon ellen lén nagy sirás ohajtás ez szegény országbeli új keresztyéneknek, hogy olyan szent és kegyes atyjoktól *megváltanak volna.* — Mikoron Fejérváratt *eltemették volna.* — Mikoron úr pápának levelét és atyai szent áldomását *érdemlette vóna* venni. — Mikoron az koporsóról az márvány követ *felemelték volna.* — Az időben, mikoron Krisztus úr születetinek utánna *írnának* háromszáz nyóczvan egy esztendőben és Konstantinápolban *uralkodnék* Emánuel császár: hallván ez jámbor keresztyén császár, hogy uristen megvilágosította csodatételnek jóhírével remete szent Pál testét, helyheztöté nagy tisztóséggel asszonyunk sziz Máriának egyházában, kit ennen maga az császár *rakattatott volna.* — Es nagy csodálattal megbeszélé önekik, mint *járt vóna* és megmutogatván önekik mind hátát, vállait, miképpen *felszakadoztak vóna* az vereségben. — Annakutánna nem sok idő elmúlván, az hadba vesze, kinek még testét sem tudhaták hová *lett vóna* el. — Nagy hálákat ad vala dicsőséges szent Pál ösönknek mind ő fiaival, hogy az erek kárhozattul megszabadojtották *vóna.*

Mind ezen írásmód leginkább összetett mondatokban a latin *cum, postquam, ut* stb. kötszókkal összekapcsolt igemódok utánzása, s halmozvák ezzel régi nyelvemlékeink, különösen a melyek latinból úgy szólván tudósok által fordítottak, de a melyeket ma már, igen helyesen, alig követ valaki, és a melyek — erre különös figyelmet kérek — szintén alig találhatók a régi iratokban is, ha azok nem a latin után, hanem eredetileg és inkább a nép általános nyelvszokása után szerkesztettek, kivévn, hol azoknak nyelvünk természetéhez képest, ú. m. a lehetőségi állítmányokban valósággal helye van, mire nézve talán később némi példákkal szolgálhatunk.

Másik igen nevezetes eltérés a régi és újabb írásmódban a személyi és birtoki névmások használata, hol azok a nyelv szellemében nem múlhatatlan szükségesekek, t. i. leginkább kiemelés vagyis hang-

sulyozás tekintetében. Maga az úri imádság régi fordítás után maradt reánk ezekben : *Mi atyánk, a te neved, a te országod, a te akaratod, a mi kenyerünket, a mi vétkeinket*, de a melyekben a fölösleges névmásokat már némelyek még ezen úri imádságban is elhagyogatják, például pesti reformatus fölelkészünktől soha sem hallám másképen mondatni az egyházban, mint : *Atyánk!* — szenteltesék meg neved, jöjjön el országod stb.

De lássunk még némely példákat a régiékből.

A Margit-legendából.

Látá az agg ellenség, pokolbeli erdőg ez szent szűznek ő jó *mielködétit*, és az ő szokott *álnokságival* az szent szűznek ellene hadat indéta. — Béla király és ő *fia*. — Tahát Béla király az ő szűz *leányához* mene. — Kinek ő *irgalmasságát* ez szent szűz kéri vala — az ő *gyermekségének* első ideétől folyva — hogy az ő szűz *leányát* ez házasságra hozhatnája — megtudjátok, hogy az *en professiómat*, az *en fogadásomat*, melyet *en töttem* és az *en szüzeségemnek* tisztaságát, melyet *en az en uram* Jézus Krisztusnak — megszenteltem — avagy csak egy kevésben sem szegném meg. — Nemde, szerető leányom, *te szüleid* vagyonk-e? — Mely nagy háborúságok között ez szentséges szűznek ő *síralmi* valának ő *neki* éj és napi kenyeri — és siratja vala az meg nyomorultaknak az ő nagy *háborúságokat*. — Anyaszentegyház, minden hív keresztyének anyja, az ő drágalátos *tagiban* metéltetik és ő igen keményen *gyötretik*.

A Révay-codexből.

És marada a nemberi ő két *fiától* és férjétől megvált. És felkele, hogy ő *házájába* menne ő két menyével. — Menjetek *tü anyátoknak* házába : tegyen úr irgalmasságot *tüveletek*. Adjon *tünektek* nyugolmat *lelnetek tü férjeiteknek* házokban. — Fordoljatok meg *en leányim*. — Orfa megapolá ő *napát* és megfordola, Ruth egyesüle ő *napával* — Íme *te rokonod* megfordolt ő *népéhez* és ő *istenéhez* : *te menj el ő vele*. — Honnan az ennekem, hogy malasztot lelnék *te szemeid* előtt? — Meghirdettettek ennekem mendenek, melyeket töttél *te napadna k te férjednek* halála után és hogy meg hattad légy *te szüleidet* — és adá neki

ő étkének maradékát. — Öltözzél *te* mentől jobb *ruháidba*. — Mend annép ki *en városomnak* kapuin belől lakozik — hogy *ő nevezete ő nemébül és ő atyjafiaiéből* és annépből le ne törlessék — hogy meg ne fogyatkoznék *te nemednek* maradéka és üresen maradna *ő neve* Izraelben, és vallanád, ki megvigasztalná *te lelkedet* és éltetné *te vénségedet*.

A Jászay-codexből.

Igy világoséhon *tü világtok* emberek előtt, hogy lássák *tü jó művelkedésteeket* és dicsérjék *tü atyátokat* — ha viszed *te ajánkododat* az oltárra — szeressed *te rokonodat* és gyűlöljed *te ellenségedet*. Én kedeg mondom tinéktek : szeressétek *tü ellenségekteket*. — Te kedeg alamizsna tevéd ne tudja *te balod*, mit teszen *te jogod* — hogy ne láttassál embereknek böjtölő, de *te atyádnak* ki vagyon rejtekben, és *te atyád*, ki látja rejtekben, megadja teneked. — Menden ki hallja *én ígéimet* és teszi azokat, rakja *ő házát* köszirton.

A Döbrentei-codexből.

Nemde *te környölvötted-e* ütet és *ü házát* és *ükörnyöle* mind *ü vagyát* (vogyonát), *ü kezének* munkáit megáldottad és *ü birodalma* nevededett földön? — Amc (ime) *te kezedben* vagyon, demaga (mindazáltal) *ü lelkét* tartsad meg. — Monda kedeg neki *ü felesége* — Úrnak *ő irgalmassági* valljanak.

A Nádor-codexből.

Mire hogy *attü keménységtöket* el nem hattátok *ti teremtetöknek* félelméjért? — És nézi vala az *ő szent orczáját* *ő szivének* keserüségével és ezt mondja vala : „O *en szerető fiam!* *en tégedet adálak* minden embör fiainak fölötte szépségösben. — *En szerető asszonyom*, ne utáld meg *te szolgáló leányodat*.”

A Keszthelyi-codexből.

Ember kijö *ü dolgára* és mind estig való *ü mivelkedésére* — ír ervend minden *ü tétéményébe*. — *En éneklek* úrnak *en életembe* : *en dicsérem en uramat* mig élek.

Hasonló példák az első esetbeliekhez, melyeket, és szintén helyesen, mai irányunkban senki sem utánoz, és követésre bizonyosan senki sem fog ajánlani.

Magában a régi halotti beszédben csak igen gyéren fordul elő: *Látjátok feleim szömtökkal*, nem: *Látjátok en feleim ti szömtökkal*; a mi figyelmet érdemel és oda mutat, hogy azon emlékeink aligha fordítások.

Engedelmet kérek még egy kitünő és írásunkban általánosan csak a legközelebbi időben elterjedett többes harmadik személy birtokragainak, *ok*, *ök* s még inkább *uk*, *ük*-nek megemléltetésére. Ezen ragokat, különösen az utóbbiakat, alig találjuk a régiségben. Maga a halotti beszédbeli *turchucat* szó és alak csak azt mutatja, hogy az utóbbi *u* egészen azonos az elsővel; ha tehát ezt *o*-nak olvassuk, amazt is *o*-nak kell olvasnunk: *torkokat*, mint Toldy társunk is olvassa; úgyde ezen alak nyilván csak a többesé, és egyedül az egész mondat összefüggéséből, különösen a határozott igeragozásból (*szakasztja*) értjük és érezzük, hogy az birtokrag helyét is pótolja.

Menjünk közelebb föltett célunkhoz.

A magyar nyelv azon nyelvek közé tartozik, melyek számos egyéb jelességek mellett az igealakokban is nagy gazdagságot tanúsítanak.

Egyik társunk, mint sok egyébben, itt is kérdés alá vonta eddigi legfontosabb elveinket és szabályainkat, és — a miben kétségtelenül igen nagy érdemeket szerze a hazai nyelvészet körében — az által már is tetemes újabb buvárlatokra és eszmeceسرékre nyújtott alkalmat.

A két egyszerű alakú múlt idő az kiváltképen, melyekről itt szó van, ú. m. *tuda* alak, melyet nevezünk további fejtegetésünk eredményéig *első egyszerű múlt*nak, és *tudott* alak, *második egyszerű múlt*. Az összetett alakok: *tud vala*, *tuda vala*, és a mi jelennen nem igen ismeretes, de a régiségben gyakran előfordul: *tud volt* vagy *tudja volt*. Ez utóbbiakra, valamint minden többi időkre nézve valamely lényeges véleménykülönbség nincsen közöttünk. Azonban rendszerbe állítva egy külön értekezésben valamennyit előfogom adni.

Nevezetesnek tartom e vitatkozást; mert ha az én nézetem alapos, akkor a magyar nyelv az első szépségű és szabatoságú nyelvekkel versenyez; de ha az ellennézet vergődne érvényre, — a mit nem hiszek, — úgy bajosan lehetne nyelvünkkel e tekintetben kü-

lönösen dicsekedni, s kár volna e nemű fejtegetésekre sok szót vesztegetni, a mint majdan előadandó leszek.

Az ellenvélemény főképen régi példákra akarja helyességét alapítani. Jól van! tehát kísértsük meg mi is a régieket, de egy kissé mélyebben tanulmányozva, s ha lehet ne csak a diákos írókat és diákból fordítókat, noha ezekkel is meg kívánok birkozni, hanem és főképen a magyar honpolgárok azon műveit, már köz kézen forgó leveleit is, melyek lehető tiszta magyar forrásból — a nép közelebbi életéből — merítvék.

A föntebbieken után ugyan az irányra, különösen a szabatoosságra nézve, régi nyelvelméleinkről igen kedvezőt nem mondhatunk, úgy hogy az igeidőkben is némi ingadozást látszanak előtüntetni: de elvégre mégis kötelességünk, édes nyelvünk szellemét akár a régiekből is, akár ezek ellenére is minden tekintetben kifürkészni, megállapítani, és szabályokba feloldozni.

Hogy legjelesebb nyelvelméleink is némi ingadozást mutatnak épen a múltak használatában, lássunk egy-két példát.

Hogy a Münchener codex az első közt foglal helyet, senki sem tagadhatja, a ki tudja, hogy egyik kitünő nyelvészünk, Jászay Pál volt társunk is erre kiváló gondját fordítja.

S ime ennek mindjárt legelső lapjain azt találjuk, hogy a latin perfectum magyarul négyféleképen fejeztetik ki: 1) *Ábrahám szülé* (genuit) Isákot; 2) *akarja vala* (voluit) ötöt titkon elhadni; 3) mert mely ő benne *született* (natum est), szent lélektől vagyon; 4) mely *magyaráztatik* (est interpretatum).

Immár ha valaki csak könnyedén veszi a dolgot, mindenikre hivatkozhatik, és kétségenkívül találhat mindenikre számosabb példákat is. De látnivaló, hogy ezzel nem dönthetjük el a kérdést, hanem szükséges hogy mélyebben igyekezzünk hatolni a nyelv szellemébe.

E végett én főlegesen épen ezen codexet tűzém ki bővebb vizsgálatom céljául, meghatározván az eseteket és elveket, melyek e codex szerzőjét fordítási munkájában jelen felfogásom szerint látszanak hogy vezérlék; összehasonlítván azokat más kitünőbb emlékekkel is, különösen mennyiben egyeznek meg azok ezekkel, vagy mennyiben térnek el azok ezektől.

S ezen vizsgálgódás leszen következő előadásaim tárgya.